

: રૂપરેખા :

15.0 ઉદ્દેશો

15.1 પ્રસ્તાવના

15.2 વસ્તીની પરિભાષા

15.3 ભારતમાં જનગણના

15.3.1 ભારતમાં જનગણનાનું મહત્ત્વ

15.4 ભારતમાં વસ્તી

15.4.1 ભારતમાં વસ્તી વધારાનાં કારણો

15.5 ભારતીય વસ્તીના લક્ષણો

15.5.1 ઊંચો જન્મદર અને મૃત્યુદર

15.5.2 વસ્તી ગચીતા

15.5.3 વયજૂથ બંધારણ

15.5.4 શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ

15.5.5 સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ

15.5.6 શિક્ષણનું પ્રમાણ

15.6 સારાંશ

15.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

15.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

15.9 સંદર્ભગ્રંથ

15.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો જાણી શકશો :

- ભારતમાં વસ્તીનું પ્રમાણ કેટલું છે ?
- ભારતમાં જનગણના ક્યારે અને કેવી રીતે થાય છે તથા તેના હેતુઓ કયા કયા છે ?
- ભારતની વસ્તી કેવી છે અને તે કેવા પ્રકારના લક્ષણો ધરાવે છે ?
- ભારતની વસ્તી ભારત માટે બોજારૂપ છે કે વસ્તી સંપત્તિ છે.

15.1 પ્રસ્તાવના :

સમગ્ર વિશ્વની અને ખાસ કરીને વિકાસશીલ દેશોની વસ્તીમાં થયેલા તીવ્ર વધારાથી આજે સૌ કોઈ ચિંતિત છે. આજે વિશ્વની વસ્તી સાત અબજથી વધારે છે.

આજે વિશ્વની વસ્તીના 80 ટકા લોકો એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકામાં વસવાટ કરે છે. આ દેશોમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં ગરીબી, અપૂરતા પોષણ, બેકારી અને આરોગ્યના અભાવના કારણે અનેક અસમસ્યાઓ જોવા મળે છે. તેથી વિકસતા દેશોમાં વસ્તીવૃદ્ધિના ઊંચા દરોને લીધે આર્થિક વિકાસ પર પ્રતિકૂળ અસરો જોવા મળે છે. બધા જ દેશો પર આ અસરો એક સ્વરૂપની અને તીવ્રતામાં સરખી હોય તેવું નથી. જ્યારે જે દેશ કે પ્રદેશમાં શ્રમનો પૂરવઠો ઓછો હોવાના લીધે

આર્થિક વિકાસ અવરોધાતા હોય ત્યાં વસ્તીવૃદ્ધિનો ઊંચોદર આર્થિક વિકાસને સહાયક બનેલો જોવા મળે છે. પરંતુ ભારતના સદર્ભમાં વસ્તી-વૃદ્ધિનો ઊંચોદર અને આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓનું સર્જન કરેલ છે. જેના લીધેથી આર્થિક વિકાસની ગતિને ઝડપી બનાવી શક્યા નથી.

15.2 વસ્તી એટલે શું

વિલિયમ પીટરસન તથા હોસર અને ડંકન જેવા લેખકોએ વસ્તીશાસ્ત્ર તથા વસ્તી અભ્યાસ વચ્ચે તફાવત દર્શાવ્યો છે. વસ્તી શાસ્ત્રોનું અર્થઘટન સંકુચિત રીતે થાય છે. જ્યારે વસ્તીના અભ્યાસમાં આ ઉપરાંત આર્થિક, સામાજિક, ભૌગોલિક, રાજકીય એમ જીવશાસ્ત્રીય ઘટનાઓનો તથા તેમની વચ્ચેના આંતરસંબંધોનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં એક એક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતા નિવાસીઓને ‘વસ્તી’ તરીકે ઓળખાય છે.

આમ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં નિવાસ કરતાં કુલ લોકો વસ્તી તરીકે ગણવામાં આવે છે. દા.ત. એક ગામમાં રહેતા લોકો તે ‘ગામની વસ્તી’ તરીકે ઓળખાય છે. તેમ રાજ્ય અને રાષ્ટ્રમાં રહેતા લોકોને તે ‘રાજ્ય’ અને ‘રાષ્ટ્રની વસ્તી’ તરીકે ઓળખાય છે.

15.3 ભારતમાં વસ્તી ગણતરી

પ્રો. વી. એમ દાંડેકર વસ્તી ગણતરીની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે દેશના કે દેશના અમુક ચોક્કસ ભાગમાં વસતા તમામ લોકો વિશેની વસ્તી-વિષયક. સામાજિક-આર્થિક માહિતીનું એકત્રીકરણ ગોઠવણી, મૂલ્યાંકન, પૃથીકરણ અને પ્રકાશન કરવાની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાને વસ્તી ગણતરી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ભારતમાં સૌ પ્રથમ વસ્તી ગણતરી 1871માં થઈ હતી. પરંતુ તે અપૂરતી હતી. કારણ કે તેમાં બધાં રાજ્યોની વસ્તી ગણતરી એકી સમયે કરવામાં આવી ન હતી. ત્યાર બાદ 1881માં બીજી વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી અને તે એકી સાથે બધાં રાજ્યોમાં કરવામાં આવેલી. પરંતુ આ બંને વખતની વસ્તી ગણતરીમાં ચોક્કસ આંકડાને બદલે અંદાજો પર વધુ આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. આથી તેના આંકડાઓ આધારભૂત ગણાતા ન હતા. 1891માં સંપૂર્ણપણે દાયકાની વસ્તી ગણતરીની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી અને ત્યાર પછીથી પ્રત્યેક દસ વર્ષે વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવે છે.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ બાદ 1948ના વસ્તી ગણતરીના કાયદા (Census Act) હેઠળ વસ્તી ગણતરીનું કાર્ય તથા 1968ના જન્મ અને મૃત્યુ અંગેના નોંધણી કાયદા હેઠળ નોંધણીનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવે છે.

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ સૌથી પહેલી વસ્તી ગણતરી 1951માં હાથ ધરવામાં આવી હતી અને ત્યાર બાદ 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 અને 2011 માં વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં વસ્તી ગણતરીની કામગીરીને ઉત્તરોત્તર વધુ વ્યવસ્થિત, વૈજ્ઞાનિક અને તાર્કિક બનાવવાના પ્રયાસ થાય છે.

15.3.1 વસ્તી ગણતરીનું મહત્ત્વ

1 વસ્તીનું કુલ કદ, વસ્તીવૃદ્ધિનો દર તથા જન્મદર અને મૃત્યુદર જાણી શકાય.

વસ્તી ગણતરીની મદદથી દેશમાં કુલ વસ્તીનું કદ તથા અમુક સમયગાળામાં દા.ત. દસ વર્ષમાં વસ્તી-વૃદ્ધિનો દર કેટલો રહેશે. તેમાં વધારો થયો કે ઘટાડો થયો અને તે વધારા-ઘટાડાથી દેશના અર્થતંત્ર પર કેવા પ્રકારની અસરો પેદા થશે તે જાણી શકાય છે. આમ વસ્તી વિષયક માહિતી આર્થિક નીતિના ઘડતરમાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

2 વસ્તીશાસ્ત્રીય અભ્યાસો માટે ઉપયોગો.

વસ્તી ગણતરી અંગેનું માહિતી વસ્તી શાસ્ત્રીય અભ્યાસો, સર્વેક્ષણો અને સંશોધન માટે ઉપયોગી છે. દા.ત. ગ્રામ-શહેર સ્થળાંતર, વસ્તીના કદમાં પ્રાદેશિક અસમતુલા. શહેરીકરણ, વસ્તી

અને આર્થિક વિકાસ, વસ્તી અને સામાજિક સમસ્યાઓ, વસ્તી વૃદ્ધિ અને પ્રદૂષણ, વસ્તી અને પર્યાવરણ વગેરેના અભ્યાસો અને સંશોધન માટે વસ્તી અંગેની માહિતી મળી રહે છે.

3 વહીવટી કાર્ય માટે ઉપયોગી.

તાલુકાઓ, જિલ્લાઓ અને રાજ્યોની રચના કરતી વખતે વસ્તીનું કદ ખાસ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

મતદાર મંડળોની રચના વસ્તીને આધારે કરવામાં આવે છે.

નાણાંપંચો તરફથી રાજ્યોને કેન્દ્રીય કરવેરામાંથી હિસ્સો આપવાની ભલામણ કરતી વખતે વસ્તીને એક માપદંડ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

4 આર્થિક-સામાજિક આયોજન માટે ઉપયોગી.

દેશના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ, બેરોજગારીનું પ્રમાણ, ગરીબાઈનું પ્રમાણ, સામાજિક સ્થિતિ, કુટુંબોની સંખ્યા, કુટુંબ કદ, સરેરાશ અપેક્ષિત આયુષ્ય, સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વગેરેની માહિતી વસ્તી ગણતરી પરથી મળી રહે છે. આ બધી જ માહિતી અને આંકડા દેશનું આર્થિક, સામાજિક આયોજન કરવામાં અત્યંત ઉપયોગી નીવડે છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓનું ઘડતર, યોજના હેઠળ કૃષિ-વિકાસ, ઔદ્યોગિક વિકાસ, પ્રદૂષણ નિવારણ, કુટુંબ નિયોજન વગેરે કાર્યક્રમો અને તેને માટે જરૂરી નાણાંકીય ફાળવણી વગેરે વસ્તી અંગેની આધારભૂત માહિતી પરથી મળી રહે છે.

5 પરિવર્તનના પ્રવાહને જાણવા માટે ઉપયોગી.

વસ્તીનાં વિવિધ પાસાં અંગે કેવા પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે. તેની જાણકારી વસ્તી ગણતરીના અભ્યાસ પરથી મળી શકે છે. જન્મદર, મૃત્યુદર, બાળ મૃત્યુદર, જન્મ સમયે આયુષ્યની ધારણા, સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ, વસ્તીની ગીચતા, વસ્તીનું વય-બંધારણ, સાક્ષરતાનું પ્રમાણ, ગ્રામ શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ, વસ્તીની વ્યવસાયલક્ષી વિભાજન, વગેરેમાં થઈ રહેલાં અને ભવિષ્યમાં થનાર પરિવર્તનો અંગેની માહિતી વસ્તી ગણતરી પરથી મળી રહે છે. ભાવિ આયોજન માટે માર્ગદર્શન પુરું પાડે છે.

6 સામાજિક સમસ્યાઓના નિવારણ માટે ઉપયોગી

વસ્તી-ગણતરી પરથી દેશની સામાજિક સમસ્યાઓનું ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. શહેરી વસ્તીનું કદ, શહેરી પ્રદૂષણ, શારીરિક ખોડખાંપણવાળી વ્યક્તિઓની સંખ્યા, બાળ અને સ્ત્રી મરણનું પ્રમાણ વગેરે સમસ્યાઓ વિશેની આધારભૂત માહિતી ની વસ્તી ગણતરી પરથી મળી રહે છે. આ માહિતીને આધારે આ સમસ્યાઓના નિવારણ માટે નીતિવિષયક પગલાં લેવાનું સરળ બને છે.

ટૂંકમાં, વસ્તી ગણતરી એ વસ્તી-વિષયક માહિતી પૂરી પાડતો એક અત્યંત મહત્વનો સ્ત્રોત છે.

15.4 વસ્તી વધારાના કારણો :

1 જન્મદર અને મૃત્યુદર વચ્ચેનો વધતો તફાવત

વસ્તી વધારાનું મહત્વ એક કારણ જન્મદર અને મૃત્યુદર વચ્ચેનાં અંતર છે. દેશના વિકાસના પ્રાથમિક તબક્કામાંથી અર્થતંત્રનું સંક્રમણ મધ્યમ તબક્કામાં થાય ત્યારે લોકોનું જીવનધોરણ સુધરે છે. અન્ન પ્રાપ્તિનું પ્રમાણ અને ખોરાકની ગુણવત્તા સુધરે છે વિજ્ઞાન અને તંત્રવિદ્યાની નવી શોધોને લીધે રોગો પર કાબૂ આવવાથી મૃત્યુદરમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય છે. પરંતુ સામાજિક મૂલ્યો હજી બદલાયાં ન હોવાને લીધે જન્મદરમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થતો નથી. આ પરિસ્થિતિને ઘણીવાર “વસ્તી વિસ્ફોટ” ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. સ્થિર અને નીચા વસ્તીવૃદ્ધિ દરમાંથી અસ્તિત્વ અને ઊંચા વસ્તીવૃદ્ધિ દરમાં થતું આ સંક્રમણ છે.

2 બાળ વિવાહ

આપણા દેશમાં હજુ બાળ વિવાહ થાય છે. 1931ની વસ્તી ગણતરીના આધારે 72 ટકા વિવાહ 15 વર્ષથી ઓછી ઉંમરે થતા હતા. જ્યારે 34 ટકા વિવાહ માત્ર 10 વર્ષ કે થતી ઓછી ઉંમરે થતા. નાની ઉંમરે લગ્ન થવાથી જન્મ-ક્ષમતાદર વધે છે અને તે વસ્તીવધારા માટે મહત્વનું કારણ બને છે.

3 નિરક્ષરતા

પરિવાર નિયોજનમાં શિક્ષણનો સીધો સંબંધ છે. વિવાહના સમયે ઉંમર પ્રતિષ્ઠા, વગેરે સાથે શિક્ષણ સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને શિક્ષિત હોય ત્યારે પરિવાર નિયોજનો તર્ક આસાનીથી સમજી શકે છે. પણ બન્નેમાંથી એક અથવા બન્ને નિરક્ષર હોય ત્યારે તે રૂઢિવાદી હોય છે. એનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેરળમાં સાક્ષરતા દર સૌથી વધુ છે ત્યાં જન્મદર પણ સૌથી ઓછો જોવા મળે છે અને જે રાજ્યમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું છે ત્યાં જન્મદર પણ વધુ જોવા મળે છે. તેના આધારે કહી શકાય કે જેમ શિક્ષણના પ્રમાણમાં વધારો થાય તેમ જન્મદરમાં ઘટાડો થાય છે.

4 પરિવાર નિયોજન પ્રત્યે ધાર્મિક વિચાર

જે વ્યક્તિ ધર્મમાં પરંપરાગત અને રૂઢિવાદી વિચાર ધરાવે છે. તે પરિવાર નિયોજનના ઉપાયોથી વિરુદ્ધ હોય છે. એવા લોકોની દલીલ હોય છે કે સ્ત્રીના જીવનો ઉદ્દેશ બાળકોને જન્મ દેવાના છે અને એવી માન્યતા ધરાવે છે. કે જો મારા ભાગ્યમાં વધારે બાળકો લખેલા હશે તો થશે. અને નહીં હોય તો નહિ થાય માટે તેને ચિંતા કરવાની થતી નથી.

ભારતમાં પણ હિન્દુ અને અન્ય ધર્મોની સાપેક્ષ મુસલમાનોમાં જન્મદર વધુ જોવા મળે છે. 1978માં આપરેશન્સ રિસર્ચગ્રુપ દિલ્હી દ્વારા મુસલમાનો કરેલ સર્વેક્ષણ આધારે પુરુષો અને સ્ત્રી બંનેને પરિવાર નિયોજની જાણકારી હતી. પરંતુ ધાર્મિક કારણોના કારણે તેના ઉપયોગની વિરુદ્ધમાં હતા. તેથી પરિવાર નિયોજન સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

5 અપર્યાપ્ત માર્ગદર્શન

ઉચ્ચ વર્ગમાટે મોટા પરિવારમાં કોઈ સમસ્યા હોતી નથી અને નાના વર્ગમાં પણ કમાવાવાળા વ્યક્તિઓ વધારે હોવાની પરિવાર માટે લાભ દાયક હોય છે. એટલા માટે નાના વર્ગના પરિવાર, કુટુંબ નિયોજને વધારે ધ્યાન આપતા નથી. તેમની માર્ગદર્શન માટે તેમની આર્થિક વિકાસ જરૂરી છે. જે તેમની વિચારધારાને બદલવા અને તેને સ્વીકારવા માટે તેના બાળકોના શિક્ષણ અને રહેણીકરણમાં ઉચ્ચા ભવિષ્યને સુધારેલ છે. મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ વિશેષરૂપે છોકરીઓ માટે પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય સુવિધા અને નવી રોજગારી અપાવવા માટે તાલીમ શિક્ષણ જેવા કાર્યક્રમ જ તેમના નાના પરિવારો માટે માર્ગદર્શનનું સાચું સાધન છે.

અન્ય કારણો :

ઘણા ગરીબ પરિવારો વધારે બાળકો પેદા કરે છે એટલે નહીં કે તેને જ્ઞાન નથી પણ તેને તેની આવશ્યકતા છે. તમિલનાડુના એકલા શિવકાશી જિલ્લા માયિસ અને ફટાકડા ઉદ્યોગમાં 75000 બાળ-મજૂરો કામ કરે છે. બીજા રાજ્યોમાં પણ આવી સંખ્યા જોવા મળે છે. જો આવા પરિવારો બાળકોમાં કામ ન કરવા દે તો તેના પરિવારની આવક અટકી જાય છે. આમ વસ્તી વધારા માટે અનેક કારણોમાં જવાબદાર ગણાવી શકાય.

15.4.2 ભારતમાં વસ્તીનું પ્રમાણ

યુનાઈટેડ નેશન્સના એક અહેવાલ પ્રમાણે છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં વિશ્વની વસ્તી બમણી થઈ ગઈ છે. એક ગણતરી પ્રમાણે પૃથ્વી પર દર સેકન્ડે ચાર બાળકોનો જન્મ છે એ રીતે દરોજ 2,37,211

અને વર્ષ દહાડે 8,65,82,015 નવા લોકો ઉમેરાય છે. પોપ્યુલેશન મીડિયા નામની સંસ્થાની વેબસાઈટ પર વિશ્વની વસ્તીમાં વધારાના આંકડાઓ લાઈવ જોઈ શકાય છે. આ લખાઈ રહ્યું છે. ત્યારે દુનિયાની વસ્તી 7 અબજ 44 કરોડનો આંકડો વટાવી ચૂકી છે.

યુનાઈટેડ નેશન્સ પોપ્યુલેશન ડિવિઝનના આંકડાઓ પ્રમાણે હાલમાં ચીન (1.46 અબજ વસ્તી સાથે) દુનિયાભરમાં વસ્તીમાં પ્રથમ ક્રમે છે. ત્યારબાદ ભારતનો ક્રમ આવે છે. નિષ્ણાતોના મત પ્રમાણે થોડા જ વર્ષોમાં ભારત ચીનને પાછળ છોડીને દુનિયાનો સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ બની જશે.

ભારતમાં વસ્તી પ્રમાણ

વર્ષ	વસ્તી (કરોડમાં)	દસકમાં વસ્તી ફેરફાર (કરોડમાં)
1901	23.8	+ 0.2
1911	25.2	+ 1.4
1921	25.1	- 0.2
1931	27.9	+ 2.8
1941	31.9	+ 4.0
1951	36.1	+ 4.2
1961	43.9	+ 7.8
1971	54.8	+ 10.9
1981	68.3	+ 13.5
1991	84.6	+ 16.3
2001	102.7	+ 18.1
2011	121.0	+ 18.3

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે નીચે મુજબના તારણો દર્શાવી શકાય.

- 1901 થી 1921 સુધીના સમયગાળા દરમિયાન વસ્તીમાં થયેલ વધારો ધીમો અને અનિયમિત હતો. વર્ષ 1901 થી 1911 સુધીના દસકમાં 1.4 કરોડ વસ્તીમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે. જ્યારે 1911 થી 1921ના દસકામાં 0.1 કરોડ વસ્તીનો ઘટાડો થયેલો જોવા માટે છે.
- આ દસકામાં વસ્તીમાં થયેલો ઘટાડો જન્મદરમાં થયેલો ઘટાડો નથી. પરંતુ મૃત્યુદરમાં થયેલો ઘટાડો નહિ. પરંતુ મૃત્યુદરમાં થયેલો વધારો હતો. વારંવાર પડતા દુષ્કાળો, તથા કોલેરા, પ્લેગ, તથા મેલેરિયા વગેરે મહા વિનાશક રોગોના કારણે મૃત્યુ દરમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે.
- 1921 પછી ભારતની વસ્તી-વૃદ્ધિમાં નવો વળાંક જણાય છે. કારણ કે ત્યારબાદ ભારતની વસ્તીમાં એકધારો વધારો થતો જોવા મળે છે. આથી જ વસ્તીવૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ 1921ના વર્ષને ‘મહાન વિભાજક વર્ષ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 1921 બાદ પ્રત્યેક વર્ષમાં વસ્તી વધારો ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જોવા મળે છે.
- 1921 થી 1931ના દસકામાં વસ્તીમાં 11.2 ટકાનો વધારો થયો હતો. જ્યારે 1931 થી 1941ના દસકામાં 14.2 ટકા અને 1941 થી 1951ના દસકામાં 13.3 ટકાનો વધારો નોંધાયો હતો.
- 1951માં ભારતમાં આયોજનનો આરંભ થયો. 1951 થી 1961ના દસકામાં દેશની વસ્તીમાં 21.5 ટકાનો વધારો થયો. જ્યારે 1961 થી 1971 દરમિયાન 24.8 ટકાને વસ્તીમાં વધારો થયો છે. ત્યાર બાદ વસ્તી વધારાનો ટકાવારી દરમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે.
- ભારતમાં આયોજનકાળ દરમિયાન 1051 2011ના સમયગાળા દરમિયાન 85 કરોડ વસ્તી વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

- હાલમાં ભારતમાં વાર્ષિક વસ્તી વધારો લગભગ 170 લાખ જેટલો ગણવામાં આવે છે. જે ઓસ્ટ્રેલિયાની કુલ વસ્તીની બરાબર છે. એટલે કે આપણે ત્યાં પ્રતિ વર્ષ એક ઓસ્ટ્રેલિયા જેટલી વસ્તી ઉમેરાય છે.
- 2050ની સાલ સુધીમાં ભારત 164 કરોડની વસ્તી સાથે વિશ્વની સૌથી વધુ વસ્તીવાળો દેશ બનશે ચીનમાં તે વખતે 161 કરોડની વસ્તી હશે.

15.5 ભારતીય વસ્તીના લક્ષણો

15.5.1 ભારતમાં જન્મદર અને મૃત્યુદર :

જન્મદર એ એક વસ્તી-વધારાનું મહત્વનું પરિબળ છે. વસ્તીમાં કેટલો વધારો થાય છે તે જાણવા માટે જન્મદર વિશેની સમજ ખાસ મહત્વ ધરાવે છે. કોઈ પણ દેશમાં વસ્તી નીતિ નિર્ધારિત કરવામાં જન્મદરના આંકડાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

જન્મદરએ પ્રત્યેક 1000 વ્યક્તિઓની વસ્તીદીઠ વર્ષ દરમિયાન જન્મેલા કુલ બાળકો દ્વારા વસ્તીમાં કેટલો વધારો થાય છે તે જાણવાનું માપ છે. જેનો સંબંધ કુલ વસ્તી સાથે રહેલો છે. આમ

$$\text{જન્મદર} = \frac{\text{વર્ષ દરમિયાન જીવિત જન્મેલા બાળકોની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 100$$

જન્મદર એ પ્રત્યેક 1000ની વસ્તી દીઠ ગણવામાં આવે છે. તે ટકાવારીમાં દર્શાવતો નથી.

મૃત્યુદર :

વસ્તી અભ્યાસમાં જન્મદરનું જેટલું મહત્વ છે તેટલું જ મહત્વ મૃત્યુદરનું પણ છે. બાળકના જન્મથી વસ્તીમાં વધારો થાય છે. જ્યારે માણસના મરણથી વસ્તીમાં ઘટાડો થાય છે. જેમ જન્મદર પ્રતિ વર્ષ પ્રત્યેક 1000ની વસ્તીદીઠ જન્મેલ બાળકોનું માપ દર્શાવે છે તેમ મૃત્યુદર પણ પ્રતિવર્ષ પ્રત્યેક 1000 વસ્તીદીઠ થયેલા મરણનું માપ દર્શાવે છે.

ટૂંકમાં કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશમાં પ્રતિવર્ષ પ્રતિ 1000 વ્યક્તિઓ દીઠ જેટલાં મરણ થાય તે માપને મૃત્યુદર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

$$\text{મૃત્યુદર} = \frac{\text{એક વર્ષ દરમિયાન થયેલ મરણની સંખ્યા}}{\text{વસ્તી}} \times 100$$

આમ દર એક હજાર વસ્તીએ પ્રતિવર્ષ જન્મ અને મરણના પ્રમાણને અનુક્રમે જન્મદર અને મૃત્યુદર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતમાં જન્મદર અને મૃત્યુદરનાં વલણો આ મુજબ છે.

ભારતમાં વસ્તી પ્રમાણ

વર્ષ	વસ્તી (કરોડમાં)	દસકમાં વસ્તી ફેરફાર (કરોડમાં)
1901	45.8	44.4
1911	49.2	42.6
1921	48.1	47.2
1931	46.4	36.3
1941	45.2	31.2
1951	39.9	27.4
1961	40.9	22.8
1971	41.1	18.9
1981	34.6	14.7
1991	29.5	9.0
2001	25.0	9.0
2011	17.6	7.1

ઉપરોક્ત કોષ્ટક રપરથી જોઈ શકાય છે કે 1921 પહેલા ભારતમાં જન્મદર અને મૃત્યુદર બંનેનું પ્રમાણ ઊંચું જોવા મળે છે. તેના કારણે વસ્તી વધારો થયેલો જોવા મળતો નથી. 1901 થી 1921ના સમયગાળા વચ્ચે જન્મદર 46 થી 49 વચ્ચે મૃત્યુદર 42 થી 49 વચ્ચે વધારો ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. તે સમય દરમિયાન વસ્તી વધારો નહિવંત છે. પરંતુ ત્યાર બાદ મૃત્યુદરમાં સ્પષ્ટ ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. પરિણામે સમયની સાથે સાથે ઊંચું જન્મદર અને ઘટતો મૃત્યુદર વચ્ચેનો તફાવત વધતો સતત વધતો જોવા મળે છે. જેના કારણે વસ્તી વિસ્ફોટ થયેલો જોવા મળે છે.

આમ છેલ્લા 50 વર્ષોમાં જન્મદર અને મૃત્યુદરમાં બંનેમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. મૃત્યુદર ઘટવાનું મુખ્ય કારણ સારી સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ છે. પરંતુ ગમે તેટલી સારી સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ છે. પરંતુ ગમે તેટલી સારી સ્વાસ્થ્ય સુવિધા હોય પણ 7 થી 8 પ્રતિહજારેથી નીચે મૃત્યુદર લાવી શકાતો નથી. તેથી ભારતની જનસંખ્યાની વૃદ્ધિ ભાવિષ્યના જન્મદર પર રહેલી છે.

16.5.2 વસ્તી-ગીચતા

વસ્તી-ગીચતા અથવા વસ્તી ઘનત્વ અર્થ કોઈપણ દેશમાં નિવાસ કરતા વ્યક્તિઓની પ્રતિ વર્ગ કિલોમીટર સરેરાશ સંખ્યા સાથે છે.

વસ્તી-ગીચતા કોઈ પણ દેશના વ્યક્તિઓના પાલન-પોષણ શ્રમતાનો સૂચક નથી. કોઈપણ દેશ કેટલાં લોકોનું પાલન-પોષણ કરી શકશે તે તે દેશની કુદરતી-સંસાધન કેટલા છે અને તેનો ઉપયોગ કેટલા પ્રમાણમાં તેના પર રહેલો છે. વસ્તી-ગીચતા ભારતની સરખામણીમાં જાપાનની લગભગ બે ગણી વધારે છે. છતાં ભારતના લોકો કરતાં જીવન-ધોરણ ઊંચું જોવા મળે છે.

વસ્તી-ગીચતા ભારતની અન્યો દેશો સાથે સરખામણી કરતા જાપાન, ઈંગ્લેન્ડ અને ઈટાલી જેટલી ખરાબ નથી અને સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા અને જેટલી સારી નથી. વસ્તી-ગીચતાના આધાર પર ભારતની સ્થિતિ મધ્યમ ગણી શકાય.

1961ની વસ્તી ગણતરીના આધારે વસ્તી ગીચતા 142 વ્યક્તિ પ્રતિ વર્ગ કિ.મી.હતી જે ક્રમશઃ 1971માં 177, 1981માં 216 1991માં 267, 2001માં 342 અને 2011માં 382 પ્રતિ વર્ગ કિ.મી વસ્તી-ગીચતા જોવા મળે છે.

ભારતના વિભિન્ન રાજ્યોમાં વસ્તી ગીચતામાં વચ્ચે તફાવત જોવા મળે છે. કેરળ, પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર પ્રદેશ અને તામિલનાડુમાં વધારે જોવા મળે છે. જ્યારે મધ્યપ્રદેશ, છત્તીસગઢ રાજસ્થાન અને હિમાચલપ્રદેશમાં અન્ય સભ્યોની સરખામણીમાં ઓછી વસ્તી-ગીચતા જોવા મળે છે.

16.5.3 ભારતની વસ્તીનું વયજૂથ બંધારણ :

ભારતની જનસંખ્યાનો અભ્યાસ કરતા સમયે તેને ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. 15 વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળાને બાળ જનસંખ્યા તરીકે ગણવામાં આવે છે. 15 થી 65 વર્ષના લોકોને 'ઉત્પાદક શ્રમ' તરીકે ગણવામાં આવે છે, જ્યારે 65 વર્ષથી વધારે ઉંમરવાળી વ્યક્તિને 'વૃદ્ધ જનસંખ્યા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 15 વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો બાળ-જન સંખ્યા અને 65 થી વધુ ઉંમરનો વૃદ્ધિ જન સંખ્યાએ ઉત્પાદક ઉંમરવાળા વ્યક્તિ પર નિર્ભર હોય છે.

જ્યારે જન્મદર વધારે હોય ત્યારે 15 ઓછી ઉંમરવાળાની સંખ્યા વધુ હોય છે. શિલ્પની સુવિધા, આરોગ્ય સુવિધા વગેરેને કારણે મૃત્યુદર અને જન્મદર બંને ઘટે છે પણ મૃત્યુદરનો ઘટાડો વધુ હોય છે જેના કારણે ઉત્પાદક શ્રમમાં વધારો થાય છે.

વયજુથ બંધારણ (કરોડમાં)

વયજુથ	2001	2006	2011	2016
15 વર્ષ ઓછા	36.5 (35.5)	35.7 (32.1)	34.7 (29.1)	34.0 (26.8)
15 થી 65 વર્ષ	61.9 (60.1)	69.9 (62.9)	78.0 (65.4)	85.1 (67.1)
65 વર્ષથી વધુ	4.5 (4.4)	5.6 (5.0)	6.6 (5.5)	7.8 (6.1)
કુલ જનસંખ્યા	102.9 (100)	111.2 (100)	119.3 (100)	126.9 (100)

() કૌંસમાં આપેલ કુલ વસ્તીનાં આધારે ટકાવારી

સ્ત્રોત : યુ.એન.ડી.પી માનવ-વિકાસ રિપોર્ટ-2016

ઉપરોક્ત આંકડાઓનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે કામ કરતી વસ્તી 2001માં 60 ટકા છતાં તેમાં ધીરે ધીરે વધારો થયેલો જોવા મળે છે. આ ઉત્પાદક શ્રમનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે. આર્થિક વિકાસ તેના પર અવલંબે છે. તેના આધારે ભારતીય અર્થતંત્રમાં પણ ફેરફાર જોવા મળે છે.

15.5.4 ભારતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ

આર્થિક વિકાસ અને શહેરીકરણની પ્રક્રિયા એકબીજા સાથે સંકળાયેલ છે. જેમ આર્થિક વિકાસમાં વધારો થાય તેમ શહેરી વસ્તીનાં પ્રમાણમાં પણ વધારો થયો છે.

ભારતમાં શહેરકરણની નીચે મુજબ વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલ છે.

(A) જે વિસ્તાર નગરપાલિકા અથવા મહાનગરપાલિકાનો સમાવેશ થતો હોય.

(B) આ ઉપરાંત નથી મુજબ અન્ય માપદંડો છે.

- કુલ વસવાટ કરતી જનસંખ્યા 5000 થી વધુ હોય.
- કુલ જનસંખ્યાની ઓછામાં ઓછી 75 ટકા વસ્તી બિન-કૃષિ વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલ હોય.
- વસ્તી-ગીચતા ઓછામાં ઓછી 400 પ્રતિ વર્ગ કિલોમીટર હોય.

ટૂંકમાં જનસંખ્યાનું પ્રમાણ. વ્યવસાય અને વસ્તી-ગીચતાને આધારે શહેરીકરણની વ્યાખ્યા આપવામાં આવેલ છે. ભારતમાં પણ આર્થિક વિકાસની સાથે સાથે શહેરી વસ્તીમાં અમલ વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

વર્ષ	જનસંખ્યા લાખમાં		કુલ જનસંખ્યા ટકામાં	
	ગ્રામીણ	શહેરી વસ્તી	ગ્રામીણ વસ્તી	શહેરી વસ્તી
1901	2,073	256	89.0	11.0
1911	2987	624	82.7	17.3
1961	3063	787	82.0	18.0
1971	4319	1091	80.1	19.9
1981	5257	1595	76.7	23.3
1991	6271	2172	74.3	25.7
2001	7420	2850	72.2	27.8
2011	8333	3771	68.8	31.2

નોંધ (આમાં જમ્મુ કાશ્મીર અને આસામના આંકડાનો સમાવેશ થતો નથી)

સ્ત્રોત : Census of India, 2011

ઉપરોક્ત આંકડાઓનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે શહેરી જનસંખ્યા 1901માં 256 લાખથી વધીને 1951માં 624 લાખ થઈ છે. જ્યારે 1951 થી 1981ના સમયગાળા દરમિયાન 971 લાખનો વધારો થયો છે. જે ઔદ્યોગિકીરણનો પ્રભાવ જણાય છે. ટૂંકમાં કુલ શહેરી વસ્તી કુલ વસ્તીની 31.2 ટકા જોવા મળે છે તે જે શહેરકરણમાં વધતી આર્થિક પ્રવૃત્તિ કારણરૂપ હોઈ શકે.

15.5.5 ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ

કોઈ પણ વસ્તીમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ જાણવા માટે સામાન્યપણે બે પ્રકારના માપ વાપરવામાં આવે છે. (1) વસ્તીમાં પુરુષોની ટકાવારી અથવા પુરુષોનું પ્રમાણ (2) સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ આ બંને માપમાંથી સ્ત્રી-પુરુષ પ્રભાવ વધુ પ્રમાણમાં વપારવામાં આવે છે.

કોઈ પણ વસ્તીમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ 1000 પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓની સંખ્યા કેટલી છે તેના દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. ભારતમાં વસ્તી-ગણતરીના આંકડાઓ પરથી જણાય છે કે ભારતમાં લીંગદર હંમેશા સ્ત્રીઓના પ્રત્યે પ્રતિકૂળ રહ્યો છે. એટલે કે વસ્તીમાં દર હજાર પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી જ રહી છે. અને સમયની સાથે સતત ન ઘટાડો જોવા મળે છે. 1901માં આ પ્રમાણ 972 સ્ત્રીઓની સંખ્યા હતી. જે ઘટોને 1991માં 927 સ્ત્રીઓ સંખ્યા હતા. પરંતુ આમાં 2011ની વસ્તી અનુસાર થોડો સુધારો થઈને આ પ્રમાણ 940 થયેલું જોવા મળે છે.

સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓનું ઘટતા પ્રમાણના વિવિધ કારણોમાં એક કારણ સ્ત્રીઓમાં ઊંચું મૃત્યુ પ્રમાણ એ જણાય છે. સદીઓથી તેમને નિમ્ન ઉતરતો દરજ્જો એનાયત થયેલો છે. જે આ ઉપરાંત સ્થળાંતર પણ આ પ્રમાણને અસર કરે છે. પુરુષોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરનો ખ્યાલ કરીએ તો તેનું પ્રમાણ જૂથ નજીવું છે કે તેની અસર વ્યસ્તતા સંદર્ભમાં નહિવત છે.

ભારતમાં ઘટતું સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સમસ્યાઓનું સર્જન કરે છે. જે ગંભીર વિચાર કરવા પ્રેરે છે.

15.5.6 ભારતીય વસ્તીમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ

ભારતમાં સમયની સાથે શિક્ષણના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે. છતાં અન્ય રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં આ પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

જે વ્યક્તિનો સમાવેશ સાત વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમર હોય તેને લખતા કે વાંચતા આવડતું હોય તેને સાક્ષર વ્યક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેનું નીચે મુજબ મેળવી શકાય છે.

$$\text{અસરકારક સાક્ષરતાદર} = 7 \text{ (સાત) વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના લોકો} \times 100$$

$$7 \text{ (સાત) વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરની કુલ વસ્તી}$$

ભારતના સંદર્ભમાં આ પ્રમાણ જોવી તો નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	કુલ સ્થરતા દર (ટકા)	પુરુષ સાત્પરતા દર (ટકા)	સ્ત્રી સાંભરતા દર (ટકા)
1951	18.33	27.16	8.86
1961	28.3	40.4	15.35
1971	34.45	45.96	21.97
1981	43.45	56.38	28.76
1991	52.21	64.13	39.29
2001	64.83	75.26	53.67
2011	74.04	82.14	65.46

- ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાય છે કે 1951માં કુલ સાક્ષરતા પ્રમાણ 18.33 હતું જેમાં

પરુષોમાં પ્રમાણ કરતાં સ્ત્રીઓમાં માત્ર 8.86 ટકા જ સાક્ષરતા પ્રમાણ જોવા મળે છે. તે વધીને 2011માં 74.04 કુલ સાક્ષરતા પ્રમાણ જોવા મળે છે.

- ભારતમાં પુરુષ સાક્ષરતાદર અને સ્ત્રી સાક્ષરતાદર વચ્ચેનું અંતર 10 ટકા સુધી ઘટવાનું લક્ષ્યાંક ભારતીય આયોજન પંચે નક્કી કરેલ છે. જેની સામે વર્ષ 2001માં ભારતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સાક્ષરતાદરનું અંતર 21.58 ટકા હતું જે વર્ષ 2011માં ઘટીને 16.68 ટકા ઘટેલું જોવા મળે છે. જ્યારે ભારતીય આયોજન પંચના આ લક્ષ્યાંકના અનુસંધાનમાં ભારતના કેટલાક રાજ્યો જોવા જેવા કે કેરલ નાગાલેન્ડ, ચંડીગઢ, ત્રિપુરા વગેરે રાજ્યોમાં આ અંતર 10 ટકાથી નીચે લઈ જવામાં સફળ થયેલ છે.

ભારતમાં કેરલ, લક્ષદ્વિપમાં સાક્ષરતા પ્રમાણ વધુ છે. જ્યારે બિહાર અને અરુણાચલ પ્રદેશમાં આ પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

15.6 સારાંશ

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ભારતની જનસંખ્યાનો અભ્યાસ કર્યો અન્ય દેશોના વિકાસના તપાસતાં જણાય છે કે વિકાસ અને વસ્તી-વૃદ્ધિના દર વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે. જેમ વિકાસદર વધતો જાય છે તેમ અમુક સમય બાદ વસ્તી-વૃદ્ધિનો દર ઘટે છે. આ સંબંધ ભારતમાં પણ જોવા મળે છે. આમ છતાં અન્ય રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં જોઈએ તો જ્યારે ભારત આઝાદ થયું ત્યારે આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તાઈવાન ભારત કરતાં ઘણું પાછળ હતું તેની વર્તમાન માથાદીઠ આવક ભારત કરતાં ત્રીસ ગણી વધારે છે. પરંતુ સમગ્ર રીતે જોતાં વિકાસમાન દેશોની પ્રજાઓની અપેક્ષાઓમાં થયેલા ‘ક્રાંતિકારી વધારા’ને પહોંચી વળવામાં વસ્તી વૃદ્ધિ એક મોટો અંતરાય છે એમ મોટા ભાગના નિરીક્ષકો સ્વીકારે છે. કેટલાક અર્થવિદો વિકાસની સમસ્યાનો ઉપસંહાર આ રીતે કરે છે. ‘જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવી અને માનવોની ફળદ્રુપતા (પ્રજનનશક્તિ) ઘટાડવી.

15.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

- ◆ વસ્તી : એક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતા લોકોને તે ‘વિસ્તારની વસ્તી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- ◆ વસ્તી-ગણતરી : દેશનાં અમુક ચોક્કસ ભાગમાં વસતા લોકોની વસ્તી-વિષયક, સામાજિક, આર્થિક માહિતી એકત્રીકરણ, ગોઠવણી, મૂલ્યાંકન અને પૃથ્થકરણ અને પ્રકાશન કરવાની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાને વસ્તી ગણતરી કરે છે.

$$\text{જન્મદર} = \frac{\text{વર્ષ દરમિયાન જીવિત જન્મેલા બાળકોની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 1000$$

$$\text{મૃત્યુદર} = \frac{\text{એક વર્ષ દરમિયાન થયેલ મરણની સંખ્યા}}{\text{વસ્તી}} \times 1000$$

$$\text{અસરકારક સાક્ષરતાદર} = \frac{\text{સાત અથવા તે વધુ ઉંમરના લોકો}}{\text{સાત વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરની કુલ વસ્તી}} \times 100$$

- ◆ વસ્તી-ગીચતા : કોઈ પણ દેશમાં નિવાસ કરતાં વ્યક્તિઓની પ્રતિ-વર્ગ કિલોમીટર લોકોની સંખ્યા.

15.8 તમારી પ્રગતી ચકાસો

(A) સવિસ્તાર પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. ભારતીય વસ્તીના લક્ષણોની ચર્ચા કરો.

.....

.....
.....
.....
.....
.....

2. ભારતમાં વસ્તી બોજારૂપ છે કે સંપત્તિ સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

3. ભારતમાં વસ્તી ગણતરીનો ઉદ્ભવ અને હેતુઓ જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

(B) ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. વયજુથ બંધારણ એટલે ? સમજાવો.
2. ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ પ્રમાણ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પ્રતિકૂળ કેમ છે ?
3. ભારતમાં શહેરીકરણ
4. ભારતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ કેવું છે.

(C) ખાલી જગ્યા પુરો

1. 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણ ભારત વિશ્વમાં વસ્તીના સંદર્ભ..... કમ ધરાવે છે.
(પ્રથમ, બીજો, ચોથો, પાંચમો)
2. ભારતમાં સૌ પ્રથમ વસ્તીગણતરી વર્ષમાં કરવામાં આવી.
(1871, 1973, 1969, 1974)
3. અસરકારક સાક્ષરતા દરમાં થી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિની ગણતરી થાય છે.
(3 વર્ષ કે વધુ, 6 વર્ષ કે તેથી વધુ 10 વર્ષ કે તેથી વધુ 1 વર્ષ કે તેથી વધુ)
4. સ્વંત્ર ભારતની વસ્તી ગણતરી સૌ પ્રથમ વર્ષ થઈ (1951, 1971, 1951, 1952)

નીચેના ખરા - ખોટા જણાવો.

1. ભારતમાં સ્ત્રીઓમાં પુરુષોની સાપેક્ષ સાક્ષરતા પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે.
2. ભારત વિશ્વમાં બીજા ક્રમની વસ્તી ધરાવતો દેશ છે.

3. સારી આરોગ્ય સેવાઓ વિકાસ કરીને મૃત્યુદર શૂન્ય બનાવી શકાય છે.
4. શિક્ષણનાં પ્રમાણમાં વધારો થતા વસ્તી વૃદ્ધિદર અમુક સમય બાદ ઘટે છે.

જવાબો :

ખાલી જગ્યા

(1) બીજો (2) 1871 (3) 7 વર્ષ કે તેથી વધુ (4) 1951

ખરા-ખોટા

(1) ખોટું (2) સાચું (3) ખોટું (4) સાચું

15.9 કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો

- વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોનું અર્થશાસ્ત્ર, એચ.કે ત્રિવેદી, રમેશ બી શાહ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત.
- વસ્તીશાસ્ત્રી, ડો.બી.કે ભટ્ટ, ન્યૂ પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત
- સામાજિક સમસ્યાએ, રામ આધુબા રાવલ પબ્લિકેશન, દિલ્હી.
- ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા ગૌરવ ઘલ, વક્કો એન્ડ કમ્પની પ્રા.લિ., દિલ્હી.